

יורם צ. צדיק

איך להעריך מסוגלות הורית?

מבוא - התערבות המדינה וטובת הילד

הנושא של מסוגלות הורית הוא נושא שמגרה אותנו, אנשי המקצוע, לתגובה רגשית עזה ביותר. כולנו היינו ילדים. עדיין אנחנו הילדים של הורינו, וחלק נכבד מאיתנו הורים לילדים. למרות שאנו באים אל הנושא עם תארים מקצועיים ועם נסיון מקצועי שרכשנו, הנושא מעורר רגשות רבים¹. גורלם של

ילדים קשור לדרמות ולטרגדיות. כשהתנ"ך רצה ללמד אותנו על חכמתו של שלמה המלך, לא הביא משפט בהליך פלילי או מהתחום האזרחי, אלא הציג את הסיפור על שתי הנשים שנלחמו על הילד. נושא נוסף שמקשה ומעורר רגשות קשים הוא נושא האחריות והשאלה "מי שמנו?" (וטענות כלפינו "מי שמכם?") לקבוע מסוגלות הורית ומה שמשמע ממנה.

התא המשפחתי, למרות כל הרוחות המנשבות בכיוונים אחרים, הוא בכל זאת התא הבסיסי. נישאלת השאלה האם ומתי יש לחברה זכות להתערב בתהליכים במשפחה. גישה קיצונית של התערבות טוטלית של המדינה היתה בספארטה. היו מדינות טוטליטריות שראו לעצמן זכות להתערב בחינוך הילדים ואפילו בשיעורי הילודה. במדינה דמוקרטית, כשכבוד האדם וחירותו הם מהזכויות הבסיסיות, לא יעלה על הדעת להתערב ברמה כזו. מודל שני, של אי התערבות טוטלית, מיוצג ע"י גולדשטיין, פרויד וסולניט, שמצדדים באי-התערבות של המדינה אלא אם כן מדובר בפיקוח נפש. לדעתם, כל עוד הילד בא ממשפחה בת-קיימא, האינטרס של הילד מתמזג עם האינטרס של שאר המשפחה. על פי גישה זו, רק כאשר המשפחה נכשלת, האינטרס של הילד ייקבע על-ידי המדינה.

בישראל קיימת גישה ביניים: המדינה מתערבת כאשר יש דיווח על ניצול מיני, פיזי ונפשי וגם כשמדווח על מצב של הזנחה. המדינה מעוניינת שהילדים יגדלו בחיק המשפחה, ולא רק מסיבות פרקטיות. על פי סעיף 15 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות² להורים "החובה והזכות לדאוג לילד". חובתם לקבל החלטות לפי טובתו של הילד.

בסעיף 17 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות² נאמר: "באפוטרופסותם לקטין חייבים ההורים לנהוג לטובת הקטין בדרך שהורים מסורים היו נוהגים בנסיבות העניין". ובאמנת האו"ם בדבר זכויות הילד³ (שאושרה ע"י מדינת ישראל ב-1991) נאמר: "דאגתם העיקרית (של ההורים) תהא טובת הילד".

הזכות של ההורים היא למלא את המטלות של גידול הילד. הם ולא זולתם. זו אינה זכות קניין,

אלא ביטוי לקשר הטבעי שבין הורים וילדים. כבוד השופט אהרון ברק כתב ב-1983: "נקודת המוצא העקרונית היא שהמשפחה הטבעית היא התא הקדום בתולדות האדם, שהיה, הווה ויהיה".

אין קורס להורות שאנשים חייבים לעבור לפני שהם נעשים הורים, כשם שאין קורס חובה לנישואין. אלא שאת קשר הנישואין, אם אינם מוצלחים, ניתן לפרק, ואילו את הקשר שבין הורים וילדים אי אפשר לפרק, או שהרבה יותר קשה לפרק.

ההנחה היא שכל בוגר מסוגל להיות הורה מספיק טוב לילדיו. אין בודקים כל הורה והורה, אלא אם כן יש עדות או חשד שהילד בסיכון או שנגרם לו נזק. הגורם הקובע הוא הנזק שנגרם או שעלול להיגרם לילד. לא ניקח ילד שגדל במשפחה חסרת אמצעים ונעביר אותו למשפחה עשירה, כדי ששם ייטב יותר מבחינה כלכלית. לא נעביר ילד מהורים חסרי השכלה להורים בעלי השכלה. כל ילד יישאר במשפחתו הטבעית, שבה נולד וגדל, אלא אם כן יש סיבה לחשוב שנגרם לו נזק במשפחתו. המדינה מתערבת כאשר יש עדות (או חשד) שההורים גורמים נזק לילד, או פועלים לא לפי טובת הילד, או כאשר ההורים אינם מצליחים להגיע להסכמה ביניהם (ראה סעיף 25 בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות). כל ילד יישאר במשפחתו הטבעית, שבה נולד וגדל, אלא אם כן יש סיבה לחשוב שנגרם לו נזק במשפחתו.

לאחר שהועלה החשש שנגרם לילד נזק, מה הקריטריונים שלפיהם נקבע כי הילד זקוק לעזרה ולהתערבות של נציגי המדינה?

חוק הנוער טיפול והשגחה תש"ך-1960 מגדיר מתי קטין ייקרא "קטין נזקק". קטין נקרא נזקק כאשר "האחראי עליו אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו, או שהוא מזניח את הטיפול או ההשגחה".

"שלומו הנופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת".

ואז, משנוכח בית המשפט לנוער כי הקטין הוא נזקק, הוא רשאי "להוציא את הקטין ממשמורתו של ההורה (האחראי עליו), אם ראה בית המשפט שאין דרך אחרת להבטיח את הטיפול וההשגחה".

בחוק אימוץ ילדים תשמ"א-1981 (5) יש התייחסות להתנהגות ההורה המזיק: "בית המשפט רשאי להכריז על ילד כבן-אימוץ (גם ללא הסכמת ההורים) אם נתקיים אחד מאלה: "ההורה הפקיר את הילד או נמנע, ללא סיבה סבירה, מלקיים במשך ששה חודשים רצופים קשר אישי איתו".

"ההורה נמנע, ללא סיבה סבירה, מלקיים במשך ששה חודשים רצופים את חובותיו כלפי הילד, כולם או עיקרם".

לענייננו: "ההורה אינו מסוגל לדאוג לילדו כראוי, בשל התנהגותו או מצבו ואין סיכוי

שהתנהגותו או מצבו ישתנו בעתיד הנראה לעין על אף עזרה כלכלית וטיפולית סבירה כמקובל ברשויות הסעד לשיקומו".

המסוגלות ההורית - הבטים עקרוניים

המסוגלות ההורית איננה נושא דיכוטומי. מדובר בנושא מורכב ורב-מימדי. אין מסוגלות הורית כתכונת אישיות או כמאפיין קבוע. המסוגלות ההורית נגזרת מצרכי הילד או הילדים. הערכת המסוגלות ההורית צריכה להתחיל במצבו של הילד. יש לבדוק בכל פעם מסוגלות הורית ספציפית להורה המסויים וליולד המסויים. המסוגלות ההורית מתייחסת לצרכים של הילד או של הילדים, וליכולתו של ההורה לספק להם את צרכיהם. ייתכן שהורה יהיה בעל מסוגלות מתאימה וסבירה לילד "קל", אך יהיה בעל מסוגלות הורית שאיננה מספיקה כדי לספק צרכים של ילד בעל צרכים מיוחדים. ייתכן שהורה אחד הוא בעל מסוגלות הורית טובה ואילו השני - בעל מסוגלות הורית חלקית ולא מספיקה, אך יחד הם מסוגלים למלא את צרכי ילדיהם. ולהפך - ייתכן מצב שבו הורים מסוכסכים, שמקיימים איש את דם רעהו, יתפקדו כזוג בעל מסוגלות הורית מוחלשת ולא מספקת, בעוד שכל אחד מהם בנפרד בעל מסוגלות הורית סבירה. ייתכן גם שינוי מעבר לזמן - הורה מסויים היה בעל מסוגלות הורית טובה, אך התעייף, נשבר, או חלה (למשל בדיכאון שלאחר לידה), וכעת איננו מתפקד ואין לו מסוגלות הורית מספקת בשלב זה. כלומר - ייתכן מצב של מסוגלות הורית חסרה או לקויה באופן זמני.

כאשר מאובחנים אצל ההורה ליקויים במסוגלות ההורית, יש להעריך באיזו מידה ניתן לשקם את המסוגלות החסרה או הלקויה לרמה של הורות סבירה לילד. ייתכנו מצבים שבהם תהיה הערכה שהליקוי איננו ניתן לשיקום. ייתכנו קשיים בשיקום המסוגלות ההורית אם להורה חסרה תובנה לצורך בטיפול ובשינוי, אם חסרה לו מוטיבציה או אמונה בכוחו, או יכולת התמדה והשקעה בתהליך טיפולי.⁶

המסוגלות ההורית מתייחסת למילוי צרכי הילד בתחומים רבים ומגוונים. בספרות ניתן למצוא התייחסויות לצרכי הילד וטובתו^{7,8,9} והגדרות לכשרי הורים או למסוגלות הורית^{6,7,8}. בכמה מאמרים^{10,11,12} מצוטטים הקריטריונים שהגדיר כ"ב" השופט חיים פורת במסגרת ההנחיות שנתן למומחים הכותבים חוות דעת בנושא המסוגלות ההורית, אם בקשר לחוק האימוץ ואם בקשר להליכי גירושין. הקריטריונים של השופט פורת מגדירים הגדרה אידיאלית מושלמת, ומי שקורא את כל הקריטריונים מוצא את עצמו חושב באיזו מידה הוא עומד בהם, או באיזו מידה הוריו עמדו בקריטריונים אלה.

קיומם של קריטריונים רבים מלמד שהנושא איננו דיכוטומי, שהרי ההורה יכול להיות בעל מסוגלות טובה בנושאים מסוימים ובעל מסוגלות חסרה או לקויה בנושאים אחרים.

ההערכה של המסוגלות ההורית עוד יותר מורכבת כיון שאם מדובר ביותר מילד אחד, יש להתייחס בחוות הדעת לכל ילד בפני עצמו. ואם מדובר בשני ההורים, יש להתייחס לכל הורה בנפרד ולשניהם כמערכת אחת. בחוות הדעת יש לאבחן את הצרכים של הילד ואת המסוגלות ההורית של ההורה לספק צרכים אלה. יש לפרט את הנזקים שאובחנו בילד ולציין באיזו מידה ניתן ליחסם למסוגלות ההורית החסרה או הלקויה או לסיבות אחרות.

מתוך ההנחיות האלה ברור שנושא המסוגלות ההורית מתחיל מהערכת הילד, צרכיו ובעיותיו, וממשיך בהתייחסות הספציפית למסוגלות ההורה לספק את הצרכים לילד המסוים. מכאן שאין אפשרות להעריך מסוגלות הורית של הורה, בלי לעשות הערכה של הילד. יש לזכור גם שמדובר במסוגלות הורית יחסית. **בתיקי משמורת** עושים הערכה של המסוגלות ההורית של הורה א' לעומת הורה ב' (השוואה בין הורים שאיש לא טען קודם לכן שהם הורים ללא מסוגלות הורית), מי מספק בצורה טובה יותר את צרכי הילד.

במקרה של אימוץ, יש להשוות את המסוגלות ההורית של ההורים הביולוגיים, לעומת המסוגלות של ההורים המאמצים. יש שופטים שמתלוננים¹ שאין מציגים בפניהם את ההורים המאמצים העתידיים, והם נאלצים לסמוך על דבריהם של פקידי הסעד לחוק האימוץ שאכן ההורים אלה הם הורים ראויים ובעלי מסוגלות הורית טובה. **ובמקרה של קטין נזקק**, ששוקלים להוציאו ממשמורת הוריו למסגרת אלטרנטיבית (פנימיה או משפחה אומנת), יש להעריך האם המסוגלות ההורית של הוריו הביולוגיים נחותה מהיכולת של המסגרת האחרת לספק את צרכי הילד, וכבר נשמעו דיווחים על מקרים שבהם ילדים סבלו מאוד גם בפנימיות ובמשפחות אומנות מסוימות.

והערה אחרונה: החוק התייחס למונח "מסוגל", ואנחנו מדברים על מסוגלות הורית ולא על יכולת הורית או תיפקוד הורי. המלה "מסוגלות" פירושה גם פוטנציאל ולא רק יכולת עכשווית. בית המשפט מתעניין באיזו מידה התנהגותו או מצבו של ההורה ישתנו בעתיד, בסיוע עזרה כלכלית וטיפולית. אם נסתפק בכשלונות העבר, אין טעם לעשות הערכה של המסוגלות ההורית: ייקבע שההורה נכשל, ולכן הוא נפסל. ובכל זאת, ברצוננו להעריך את יכולתו של ההורה לשפר את המסוגלות ההורית ולכן יש לבדוק את הפוטנציאל ולא רק את התיפקוד בפועל. כמוכן שבהמשך יש גם לבדוק אם חל שיפור בביצוע, כי הכוונות הטובות אינן מספיקות. להורה צריכה להיות גם נכונות לבצע את כל מה שנדרש ממנו כהורה. ייתכן מצב שהורה ידע להסביר בצורה טובה מה שנדרש ממנו כהורה, כדי לעשות רושם טוב ולהמשיך להחזיק בילד, אך בהמשך לא יפעל ולא ישקיע את כל המאמצים שעליהם הצהיר מילולית. אין די בכך שהיכולת קיימת. יש להמשיך במעקב כדי לוודא שהמסוגלות ההורית אכן ממומשת.

מקורות המידע להערכת מסוגלות הורית

בהערכת מסוגלות הורית ניתן לקבל מידע מארבעה מקורות:

1. **מימצאים עובדתיים** - בדרך כלל מובא מידע רב ומגובש בתסקיר שמכינה פקידת הסעד. יש לתת להורים הזדמנות לערער על אמירות שנכתבו בתסקיר. יש לאפשר להורים להביא מסמכים או עדויות עובדתיות משלהם, כדי להרחיב את מקורות המידע ולאפשר שוויון רב יותר. המידע אינו מוגבל רק לתחום הטיפול בילד. יש חשיבות לקבל מידע על היכולת של כל הורה לתפקד במשימות שדרושות התמדה גם מול תיסכולים, כמו לדוגמה תחום העבודה ותחום הנישואין. מידע חשוב נוסף – קיומם של גורמי סיוע ותמיכה.

שטיינהאואר⁷, פסיכיאטר מטורונטו, טוען שבתי המשפט נוטים בדרך כלל לא להעריך במידה מספקת את תקפות ההוכחות המוצגות על-ידי עובדים סוציאליים. גם כאשר שירות סוציאלי עובד במשך שנים עם משפחה, וצובר במהלך עבודתו כמות עצומה של נתונים על הורות לא-מספקת. לדעתו של שטיינהאואר בקרב שופטים יש כניראה דעה מוקדמת נגד נתונים הנאספים לאורך זמן, המוצגים על-ידי עובד סוציאלי פרטני, לעומת נתונים עכשוויים של פסיכולוג או פסיכיאטר.

ההתרשמות בארץ היא אחרת. נראה שבמירב המקרים מוגש תסקיר של עובד סוציאלי ובית המשפט מסתפק בו. מספרו של כבי' השופט אהרון מלמד¹³ עולה הערכה רבה והסתמכות רבה על הדיווח שמוסרים העובדים הסוציאליים ופקידי הסעד. גם במאמרים של מומחים מתחום הפסיכולוגיה^{12,9} מוזכר התסקיר של פקיד הסעד כמקור חשוב של מידע. עם זאת, יש מקרים שבית המשפט אינו מסתפק בתסקיר ומעוניין לקבל הערכה כוללת חדשה, של מומחה בלתי תלוי. בנוסף עלינו לזכור שהמושג "מסוגלות" עוסק גם בפוטנציאל וביכולת השיפור בתיפקוד ההורי, ולא רק בכשלונות העבר, שהביאו לקיום הדיון בבית המשפט.

2. **שיחות עם כל ילד ועם כל הילדים, עם ההורים כזוג ועם כל הורה בנפרד.** חשוב שלאיש המקצוע תהיה הכרות ישירה עם כל הנוגעים בדבר. כמוכן שאופי השיחה צריך להיות מותאם לגיל של הילד. חשוב שאיש המקצוע ישמע ישירות כיצד אלה שהוא מדבר עמהם רואים את המצב. מה לדעתם יש לשנות. מה - לדעתם - הם מסוגלים לתרום. לא ניתן לתאר במסגרת המאמר הנוכחי את רשימת הנושאים שמומלץ לכסות בראיונות. המלצות או הנחיות ניתן למצוא אצל Clark¹⁴ בנושא משמורת ובדו"ח הועדה של מישגן⁸ בנושאי התעללות והזנחה של ילדים.

3. **תצפיות אינטראקציה בין הילד וההורה, או הילדים וההורה.** במידת האפשר רצוי שהתצפית באינטראקציה תהיה בסביבה טבעית עבור הילדים. בהנחיות שגובשו במישגן (8) ההמלצה היא שהתצפית תיערך בבית, כדי לאפשר תצפית באינטראקציה טבעית ככל האפשר. יש גם המלצה שהתצפית באינטראקציה תיערך במשך כמה מיפגשים, כדי לוודא שהתיפקוד המשפחתי שניצפה במפגשים איננו אטיפי וכדי לאפשר לבני המשפחה להתרגל לאיש המקצוע

ולהרגיש יותר חופשים בנוכחותו. יש המעדיפים תצפית באינטראקציה חופשית. יש המציעים משימות כמו ציור משותף או תיכנון משותף של יום חופש. יש הנוקטים בדרך של אבחנה פעילה כאשר במהלך התצפית באינטראקציה מנסים להדריך את ההורה לשנות משהו בהתנהגותו או בהתייחסותו, ומעריכים את מידת הגמישות של ההורה והנכונות והיכולת שלו להפיק תועלת מהדרכה או מטיפול.

4. **מבחנים פסיכודיאגנוסטיים לכל הורה ולכל ילד מגיל 6.** המבחנים האלה מאפשרים לקבל הערכה על מצבו הנפשי של הנבדק, הערכת הבשלות של האישיות, הגמישות שלו ויכולתו להשתנות, והכוחות שלו להשתתף בתהליך טיפולי. ככל שהאדם בשל יותר, בעל כוחות וגמישות, כך יוכל ללמוד ולשפר את היכולת ההורית שלו. שכיחות השימוש במבחנים הפסיכולוגיים שונה מאוד בין מאבחנים שונים^{15,16,17}. השימוש במבחנים אלה הוא מועט כאשר בראש הצוות עומדים פסיכיאטרים לילד ולנוער, והוא נפוץ יותר בין הפסיכולוגים הקליניים. עם זאת, חלק מן האחרונים ממעטים בעריכת מבחנים פסיכולוגיים בשל תחושה שהמבחנים אינם מוצדקים בבדיקת עלות/תועלת, או בשל ביקורת כללית יותר על תוקף המבחנים⁹. לדעת שטיינהאואר⁷ ילדים רבים אינם מסוגלים לבטא במישרין חלק ניכר מהרגשותיהם. יש ילדים שחשים חוסר-נאמנות או אשמה כשהם אומרים משהו שיש בו משום הטלת דופי בהורה. לכן - לפי שטיינהאואר - בדיקה פסיכולוגית הנעשית בידי פסיכולוג מיומן יכולה להוות עוד אמצעי הערכה בלתי תלוי. בדעה זו מחזיקה גם Clark¹⁴.

רוב המומחים מסכימים שהערכת מסוגלות הורית הנשענת רק על בדיקה פסיכודיאגנוסטית של ההורה, איננה מספיקה. רוב המומחים רואים חשיבות בתצפית על האינטראקציה בין ההורה לילד ובקבלת מידע מהימן על מצבו ותיפקודו של הילד. בהנחיות שגובשו במישיגן⁸ מוגדרים תנאי מינימום להערכת מסוגלות הורית במצבי התעללות והזנחה: תצפית באינטראקציה בין ההורה/ההורים לבין הילד, קבלת מידע על ההורים ועל האינטראקציה בין הילד וההורים ממקורות נוספים, וקבלת שיתוף פעולה של ההורים בתהליך ההערכה. זכי¹¹ מתאר תהליך של הערכה פסיכולוגית שכולל בדיקה פסיכודיאגנוסטית להורה, בדיקת האינטראקציה הורה-ילד ובדיקה פסיכודיאגנוסטית של הילד.

אחרים משתמשים בעיקר בתצפיות במיגוון של מצבים: רואים כל הורה בנפרד, ואת ההורים ביחד. רואים כל ילד בנפרד, כל ילד עם ההורים ועם כל הורה בנפרד. יש המשתמשים במבחנים פסיכולוגיים רק כאשר יש חשד כי לאחד מבני הזוג ו/או לשניהם עלולה להיות בעיה נפשית חמורה⁹.

על אנשי המקצוע להכיר בכך שכל מקורות המידע שתוארו, עלולים להיות מושפעים מהליכים משפטיים קיימים או מהליכים משפטיים עתידיים. כל מקורות המידע עלולים להיות מוטים מרצונם של בני-המשפחה לעשות רושם טוב ומן המודעות שלהם לכך שהמידע שנאסף הוא

בעל רלבנטיות לנושאים של אפוטרופסות על הילדים (15, עמ' 68). אלמגור⁹ מדגיש "עלינו לזכור כי הפסיכולוג מתבקש לנבא מצב עתידי שונה משמעותית מהמצב הנוכחי. מערכת היחסים בין בני הזוג קודם הפרידה/הגירושין ומידת שיתוף הפעולה בנייהם בגידול הילדים ובטיפול בהם בטרם נפרדו שונות מאלה המתפתחות לאחר הפרידה. על כן אינן יכולות לנבא, ברובם המכריע של המקרים, את ההתייחסות לילדים אחרי הגירושין... משפחות אלה נתונות ברמה גבוהה של קונפליקט ומצוקה, שאינה משקפת בהכרח את היכולת הטבעית של ההורים, ועל-כן היא עלולה להשפיע על הביצוע בעת ההערכה הפסיכולוגית" (עמ' 38). לדעת אורון (אוסטרי)¹⁸ "ברי שהמבחנים הפסיכולוגיים המקובלים אינם מודדים את יכולת ההורים לגדל את ילדיהם לפני הגירושין, כמו גם לאחריהם. כך גם באשר לשאלונים ולראיונות. דהיינו, כלים אלה מתמקדים בבני המשפחה הפועלים במהלכם הסוער של הגירושין, שאז ממילא נפגע תיפקודם, ונפגמת המסוגלות ההורית, והם אף אינם מבססים מסקנות תקפות לתהליכי האינטראקציה שהתרחשו קודם לכן, ולניבויים שלאחר מכן" אין ספק שעל המומחה לקחת בחשבון את המצב העכשווי, ולקבל גם מידע על המצב בעבר, אולם יש ביכולת המומחה גם להעריך (בעזרת המבחנים, הראיונות והתצפיות), תכונות כמו בשלות נפשית, גמישות או נוקשות, ונכונות לקבל סיוע, יעוץ וטיפול, כחלק מן ההערכה והניבוי של המצב העתיד.

אין הסכמה בשאלת הצורך בהערכה נפרדת של מצב הילדים. הסוגיה של מסוגלות הורית נדונה כאמור במסגרת של כמה נושאים וחוקים: חוק האימוץ, חוק הנוער (טיפול והשגחה) ובמסגרת דיונים על משמורת בהליכי גירושין. בשני ההליכים הראשונים, הפניה לביצוע תהליך הערכה של מסוגלות הורית קשור לתפיסה שהילד ניזוק או נימצא בסיכון. שונה הדבר במצב של הליכי גירושין. כאן הפנייה להערכת מסוגלות הורית נובעת בדרך כלל מחוסר ההסכמה בין ההורים לגבי משמורת. לדעת אלמגור⁹ בהערכת מסוגלות הורית במסגרת הליכי גירושין "פרט למקרים קיצוניים (לדוגמא חשד להתעללות פיזית ו/או נפשית ו/או מינית) אין צורך בהערכה נפרדת של הילדים כחלק מהערכת המסוגלות ההורית" (עמ' 44). בניגוד לעמדה זו, Clark¹⁴ מגדירה את ההערכה של הילדים כחלק חיוני מהערכה בענייני משמורת. היא מכירה בכך שהילדים בתהליכי גירושין ובזמן הערכה בנושא משמורת נמצאים במצב קשה. היא מדגישה שהמומחה צריך לנסות להקל עליהם ככל שניתן, ושהראיון עם הילדים והמבחנים שיערכו לילדים צריכים להיות מותאמים לגיל.

ניתן להתרשם שיש קונצנזוס לכך שאין בדיקה אחת בודדת למסוגלות הורית, ושעדיף לבצע מיגוון של בדיקות ולקבל מידע ממספר מקורות מידע¹⁹. מאידך - יש חוסר קונצנזוס בין אנשי המקצוע בקשר לדומיננטיות של הכלים השונים שבעזרתם מגיעים למסקנות. נראה שאין הכרח להגיע לקוים מנחים אחידים ויש לאפשר לכל איש מקצוע לבחור את הכלים שהוא מכיר ומקבל מהם את מירב המידע. יהיה קשה להגיע לקונצנזוס כל עוד יש חילוקי דעות רבים, כפי שיתואר בהמשך, בהגדרת הקריטריון של טובת הילד.

הטיות אישיות ועבודת צוות

הנושא של מסוגלות הורית מעורר תגובות רגשיות חזקות גם בין אנשי מקצוע. ההערכות של טובת הילד ושל המסוגלות ההורית מושפעות מעמדות, ערכים והטיות אישיות. יש שמציעים שכדי להתגבר על הטיות אישיות רצוי שההערכות תיעשנה ע"י צוות רב-מקצועי, ושהדיון הסופי ייעשה ע"י כל אנשי הצוות המעורבים, כדי לנטרל הטיות אישיות. Pardes, Finzi & Sever¹⁰ ממליצים על עבודת צוות רב מקצועית. לדבריהם עבודה של צוות כזה משפרת את התוקף והמהימנות של הבדיקות, מקטינה את ההטיות האישיות הסוביקטיביות, מהווה מקור לשיתוף ותמיכה ומאפשרת אינטגרציה של מודלים תיאורטיים שונים וסוגים שונים של כלים איבחוניים. עם זאת, גם לפתרון של עבודת צוות רב-מקצועי יש חולשות ובעייתיות. לוי ורומי²⁰ דנים בשאלות של "צוות מומחים רב-מקצועי לבירור השמתם המועדפת של ילדים במשמורת - נחיצות קריטית או מותרות?". הם מדגישים את הנושא של האיבחון הרב-תחומי והכוללני ואת השיתוף והתמיכה ההדדית בתוך צוות כזה. עם זאת, הם מדגישים חסרונות רבים בהפעלת הצוות. מלבד העלות הגבוהה יותר של איבחון שבו מעורבים מספר בעלי מקצוע והקשיים הטכניים של תיאום ישיבות, הם מציינים מתח אינטרנוזי באשר להיררכיה המקצועית ולדרך הריכוז של הצוות הבין-מקצועי, ואת הקושי הרב הנגרם למשפחה המאובחנת בכך שאיבחון ע"י צוות בין-מקצועי "תובע מהמשפחה ליצור קשר עם מספר דמויות ולהיחשף באופן אינטימי בפני קבוצה ולא בפני מאבחן יחיד" (עמ' 192).

הערכה ע"י צוות רב-מקצועי אינה פתרון מלא לבעיה של הטיות מקצועיות. ראשית, במקומות רבים עומד בראש הצוות איש מקצוע בכיר, ושאר אנשי הצוות עלולים "להתיישר" לפי עמדותיו. במיוחד נכון הדבר כאשר איש המקצוע הבכיר מעסיק מתמחים ממקצועות שונים שעובדים איתו, כחלק מהצוות הרב-מקצועי. שנית, גם לצוות יכולות להיות הטיות, הן אידאולוגיות והן מקצועיות (הענין יידון גם בהמשך המאמר בהתייחסות לעיקרון השיוויון). צוות שעובד במקום מסוים איננו נוצר באופן אקראי. הצוות קולט אנשי מקצוע חדשים שמחזיקים באותן עמדות. שלישית - בנושא חלוקת האחריות. אנשי מקצוע יכולים להקל על עצמם את כובד ההחלטה ולטעון שלא רק הם קבעו את הקביעות שנכתבו בחוות הדעת, והאחריות איננה שלהם. מכאן שגם עבודה בצוות איננה פותרת את נושא ההטיות של אנשי מקצוע.

לדעת לוי ורומי²⁰ יש מקרים בהם לאחר התרשמות ראשונית יתברר שאין צורך באיבחון מורכב וכי ניתן להסתפק בשיקול הדעת של איש מקצוע יחיד. בהנחיות להערכת כישורי הורים שעובדו ע"י ועדת מומחים במישיגן⁸ נקבע שהערכות אלה צריכות להיעשות ע"י איש מקצוע מתחום בריאות הנפש, שנבחר בשל המוניטין שלו כמומחה אוביקטיבי. לפי ההנחיות - המומחה שנקבע כאחראי על ההערכה יכול לפנות לאנשי מקצוע אחרים מתחומי מומחיות אחרים. הוא יכול, למשל, לפנות לפסיכולוג התפתחותי כאשר דרושות הערכות של ילדים צעירים מאוד או לפנות

לפסיכיאטר כאשר עולה חשד לקיום של פסיכופתולוגיה קשה. גם אלמגור⁹ מתאר הערכה ע"י מומחה אחד (הוא מתייחס לפסיכולוג) והוא מציין: "אם אין הפסיכולוג מוכשר בתחום הערכת המערכת המשפחתית ו/או הצרכים ההתפתחותיים של הילד, עליו לבקש הערכה כזו מאנשי מקצוע מתאימים".

סוגיות אתיות בהערכת מסוגלות הורית

עקרונות של "לא לעשות רע" ו"לעשות טוב": הבעיה הראשונה היא שאין עקרונות ברורים לגבי המשמעות של **טובת הילד** (the child's best interest). גישה אחת טוענת שבמצבים של abuse או neglect, הפתרון הטוב ביותר הוא הרחקת הילד מהוריו. לדוגמא, יש מסגרות המטפלות בילדים שלא טופלו כראוי, ע"י טיפול אינדיבידואלי, ולא בטיפול משפחתי או דיאדי, וללא מעורבות ההורים. בכך מרחיקים את הילד מהוריו. ההורים מרגישים שהשאירו אותם מחוץ לטיפול, הם מבישים וחשים אשמה.

גישה זו מנוגדת לגישת "שמירת המשפחה" (family preservation). גישה זו טוענת שכדי לשמור על הזהות שלו, הילד צריך לשמור על קשריו עם ההורים הביולוגיים ועם חברי-משפחה אחרים. הנוקטים בגישה זו טוענים שלהישאר עם ההורים הביולוגיים, או לחזור אליהם, זהו האינטרס הטוב של רוב הילדים, גם אחרי הרבה השמות במשפחות אומנות. ההשמה המועדפת היא במשפחה המורחבת, שמאפשרת לילד להישאר בקשר עם שרשיו הביולוגיים. יש אנשי מקצוע שמסכימים עם ההורים שטוענים שהזכויות של ההורים הביולוגיים צריכות להילקח בחשבון יחד עם האינטרסים של הילד. אנשי "השרות למען הילד" שעוסקים באימוץ, טוענים שהאינטרס של ילד אשר הוריו אינם מטפלים בו כראוי, הוא אימוץ בגיל הצעיר ביותר האפשרי, כיון שאז יש סיכוי טוב יותר להצלחה. המאמינים בגישה של "שמירת המשפחה" רואים את האימוץ כאלטרנטיבה **אחרונה**, וינסו להחזיר את הילד להוריו, אחרי שההורים עברו טיפול, שנועד לעשותם הורים טובים יותר. בנושא של "לא לעשות נזק", יש להתייחס למושג System Abuse. לפעמים הילדים ניפגעים פעם נוספת ע"י אותם התהליכים ואותם האירגונים שנועדו לעזור להם. לדוגמא, דחיית ההחלטות בעניינם של ילדים²¹. הגורמים המשפטיים דוחים דיונים ומאריכים את ההליך המשפטי, מתוך רצון לקיים את ההליך התקין. אנשי המקצוע דוחים החלטות בגלל רגשי אשמה שהם חשים כשהם חושבים שצריך להרחיק ילד מהורים לא ראויים, והם מהססים להחליט על צעד דרסטי כזה. עובדים סוציאליים דוחים את ההחלטות כיון שהם רוצים לתת להורים צ'אנס, לתת לטיפול התומך בהורות הזדמנות להשפיע.

גם הגישה הלעומתית (אדוורסרית) שנקוטה בבית המשפט איננה לטובת הילד. שני הצדדים מתנהגים כמתחרים או כאויבים. בית המשפט הופך ל"שדה קרב", וכל צד מנסה לנצח ולהכניע את "האויב", ע"י שיכנוע של השופט (או במדינות אחרות - חבר המושבעים). ניתן לראות הורה

אחד יוצא נגד השני (במקרי גירושין ומשמורת), או הורה ביולוגי נגד רשויות הרווחה (במקרים של חוק האימוץ ושל חוק הנוער). הילדים ניפגעים מהמלחמות האלה.

נושא נוסף - אלה הטיות של "המומחים", כותבי חוות הדעת. המומחים עלולים להיות מוטים בשל נאמנות סמויה למי ששכר את שירותיהם. יכולה להיות הטיה לא מודעת כאשר מומחה מועסק בהקף נרחב ע"י גוף מסוים, שמממן את חוות הדעת. יש סכנה להטיה, מודעת או לא מודעת, כאשר צד אחד פונה למומחה לקבלת חוות דעת חד-צדדית. עדיין ניתן לראות מצבים שחוות דעת חד-צדדיות מוגשות כהוכחות בבית-משפט. בדיקת מסוגלות הורית שנעשית כראוי צריכה לבדוק את כל הנפשות המשתתפות בדרמה, ולא לקבוע מסוגלות הורית או משמורת על-פי בדיקה של הורה אחד בלבד.

עיקרון השיוויון: לפעמים, ולעתים קרובות מדי, יש חוסר שיוויון בין רשויות הרווחה החזקות (שיש להן אנשי מקצוע וגם יעוץ משפטי) לבין הורים "חלשים", שהם במקרים רבים מרקע סוציו-אקונומי נמוך, עולים חדשים או משפחות חד-הוריות. לעתים קרובות אין להורים אלה משאבים כספיים לשכור את שירותיו של עורך דין. רק לאחרונה התחילו הורים אלה להיות מיוצגים ע"י הסניגוריה הציבורית.

כפי שנאמר קודם, ההערכות של טובת הילד ושל המסוגלות ההורית מושפעות מעמדות, ערכים והטיות אישיות. רוב אנשי המקצוע (עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, עורכי דין ושופטים) הם ותיקים בארץ ומשתייכים למעמד הבינוני. אנשי מקצוע יכולים להיות מוטים נגד מנהגים ששונים מהגישה השמרנית של החברה. אנשי מקצוע עלולים להיות בעלי הטיה נגד הורים שמשתייכים למיעוטים, לשכבות סוציו-אקונומיות נמוכות. במחקרים נימצא שגורמים אלה נמצאו משפיעים על התפיסה של אנשי מקצוע במקרים של חשד ל-child abuse. יש ציפיה מעולים חדשים שיתרחקו מהמנהגים של התרבות שממנה באו ויאמצו את מנהגי התרבות בארץ.

עיקרון האוטונומיה: ההורים שעוברים הערכה של מסוגלות הורית מתלוננים על תחושה שהם מאבדים את האוטונומיה שלהם, שמחליטים לגביהם. יש גם שמתבטאים בהתרסה "מי שמכם?". אמנם ההתערבות של רשויות הרווחה והמשפט נעשות במסגרת החוק, וכדי לשמור על טובת הילדים, אבל ייתכן שניתן היה לשמור על מידה רבה יותר של כבוד גם לאוטונומיה של ההורים. נראה שיש התייחסות לדברי ההורים ולטענותיהם, כאשר יש להם יצוג משפטי.

עקרון הנאמנות (fidelity): ישנה בעייתיות כאשר עובדים סוציאליים הם בעלי תפקיד כפול: מצד אחד תפקיד של מטפל, ומצד שנית - תפקיד של גורם מעריך וממליץ (וקובע) בתסקיר לבית-משפט. קשה להורה לחשוף את עצמו ואת חולשותיו בטיפול, כדי לשפר את ההורות שלו, כיון שאותו המטפל "לובש גם כובע אחר", של מעין "שופט", שמעריך את יכולתו וממליץ

לבית-המשפט על-פי המידע שקיבל מן ההורה. פתרון אפשרי הוא לשלוח את ההורים לטיפול במסגרת אחרת או אפילו בעיר סמוכה לזו של לשכת הרווחה שאמורה לשלוח תסקיר.

מטפל בילד, בזוג או במשפחה איננו יכול לעבור לתפקיד המומחה שכותב חוות דעת לבית המשפט¹⁹. הנאמנות של המטפל היא למטופלים שלו, ואילו הנאמנות של המומחה שמונה ע"י בית המשפט היא לשופט¹⁵, ולחקר האמת בצורה המקצועית והאובייקטיבית ביותר. המטפל יכול רק להעיד על ההתרשמות שלו במהלך הטיפול, תוך הסתייגות והדגשה שהתרשמותו מוגבלת והנאמנות שלו היא למטופלים שלו. רוב המטפלים נירתעים ממצב של זימון להעיד בבית המשפט כיון שהם חוששים שמתן העדות יפגע בקשר הטיפול וגם כיון שאינם מורגלים בתחום המשפטי.

מבט לעתיד

הנושא של מסוגלות הורית הוא נושא מורכב, הן ברמה המושגית והן בדרכי בדיקתו. בני המשפט נדרשים לנושא המסוגלות ההורית ושולחים בקשות להערכתה. יש קונצנזוס בין העוסקים בנושא שהערכת מסוגלות הורית דורשת קבלת מידע ממספר מקורות והעברת מיגוון של בדיקות. מאידך יש חוסר קונצנזוס בין אנשי המקצוע בקשר לדומיננטיות של הכלים השונים שבעזרתם מגיעים למסקנות. הספרות בתחום המסוגלות ההורית מאופינת במאמרים תיאורטיים וקליניים, אך שאין כמעט מחקרים אמפיריים. כמה עבודות לתואר מ.א. נעשו בביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בקשר לתוקף התוכן של המושג. לדוגמא, דולב (22) עסקה בתוכן האמפירי של המושג ו"יכולת ההורים למלא את תפקידם" כפי שהוא מיוצג בזכרון ארוך הטווח של מומחים מתחום הגנת הילד. אין מחקרים אמפיריים בנושא של תוקף מבנה ותוקף ניבוי. יש קושי לקדם מחקרים כאלה בשל חוסר אחידות וחוסר הסכמה בין מומחים לגבי הכלים שבהם משתמשים להערכת המסוגלות ההורית.

ניראה שניתן לקדם את התחום של הערכת המסוגלות ההורית ע"י הקמת task force שיורכב ע"י מומחים בתחום המשפחה וטובת הילד. מומחים אלה יבאו מהדיסציפלינות השונות (פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, פסיכיאטרים של ילד ונוער, עורכי דין מתחום המשפחה), כדי לקדם את הקונצנזוס לגבי דרכי האיבחון והכלים, וכדי להגיע להמלצות או להנחיות עקרוניות (guidelines)¹⁹, ולקביעת דרישות מינימום להערכות מסוגלות הורית¹⁴. נראה, עם זאת, שיש לאפשר לכל איש מקצוע לבחור את הכלים שהוא מכיר ומקבל באמצעותם את מירב המידע, בתנאי שהוא עומד בתנאי המינימום שייקבעו. יש להמשיך ולפתח את המודעות לאספקטים האתיים בקרב העוסקים בנושא של הערכת המסוגלות ההורית.

סיכום

ההנחה היא שכל בוגר מסוגל להיות הורה מספיק טוב לילדיו. אין בודקים את המסוגלות ההורית, כל עוד אין עדות לכך שיש maltreatment אשר גורם לכך שהילד ניזוק, או שהוא בסיכון. ההערכות של טובת הילד ושל המסוגלות ההורית נידרשות במקרי השמה של ילד שזקוק להגנה, בהחלטות על אימוץ ובדיונים לגבי משמורת. הערכת מסוגלות הורית איננה דיכוטומית והיא קשורה לצרכי הילד המסוים וליכולת של ההורה למלא אותם. נחוצה קבלת מידע ממקורות רבים והפעלת מיגוון של כלי איבחון. אין קונצנזוס בין המומחים לגבי הדומיננטיות של כלי האיבחון. הנושא של מסוגלות הורית מעורר תגובות רגשיות חריפות גם בקרב אנשי מקצוע. הבעיות האתיות הקשורות לעקרונות של "קודם כל לא לעשות נזק" ושל "לעשות טוב", נובעות מכך שאין הסכמה לגבי הגדרת טובתו של הילד. התהליכים והאירגונים שנועדו לעזור לילד, יכולים גם לגרום לפגיעה בו. יש נטיה לדחות החלטות.

המערכת המשפטית האדוורסרית איננה לטובתו של הילד, והיא גורמת לצדדים לנהוג כמתחרים או אפילו כאויבים. המומחים עלולים להיות בעלי נאמנות סמויה למי ששכר אותם. ההערכות של טובת הילד ושל המסוגלות ההורית מושפעות מערכים או אמונות אישיות של אנשי המקצוע. עבודת צוות רב-מקצועי יכולה לנטרל הטיות אישיות, אך לצוות כזה יכולות להיות הטיות אידיאולוגיות ומקצועיות וחסרונות נוספים. המעריכים יכולים להיות מוטים נגד מיעוטים או נגד הורים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, יכולה להיות להם העדפה של אורח חיים שמרני ו"מרובע". עקרון ה"צדק" יכול להיפגע בשל חוסר שיוויון בין מערכת הרווחה החזקה לבין הורים "חלשים" (ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, עולים חדשים או משפחות חד-הוריות).

המודעות לבעיות האתיות חשובה לשם שיפור המערכת ושיפור התהליכים של הערכת המסוגלות ההורית. עידוד המחקר האמפירי נחוץ לביסוס תוקף מבנה ותוקף ניבוי. מומלץ להקים task force כדי לקדם את הקונצנזוס לגבי דרכי האיבחון ולהגיע להמלצות ולקביעת דרישות מינימום להערכת מסוגלות הורית.

מקורות

1. יורם צ. צדיק, רשמים מיום עיון בנושא "מסוגלות הורית". עניין משפחתי, גליון מס' 14, אוגוסט 1996, עמ' 7-5.
2. חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב-1962, ספר החוקים 380.
3. אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד. תקנות עבודה סוציאלית (תע"ס), הוראה מס' 8 לפרק 8. משרד העבודה והרווחה 1997.
4. חוק הנוער טיפול והשגחה תש"ך - 1960. ספר החוקים 52.
5. חוק אימוץ ילדים תשמ"א-1981. ספר החוקים 293.

6. ליכטנשטיין ט. וויטקובסקי ר., הורות לקויה - דרכי איבחון וטיפול. **חברה ורווחה**, כרך ו' (2), אוגוסט 1981.
7. שטיינהאואר פ.ד., הערכת כושרי הורות. **חברה ורווחה**, כרך י', חוברת 2-3, ספטמבר 1985, עמ' 131-146.
8. Joint Committee of Children's Charter of the Courts of Michigan & Michigan Association for Infant Mental Health, Guidelines for Assessing Parental Capabilities in Child Abuse and Neglect Cases. 1985.
9. אלמגור מ., הערכת מסוגלות הורית בהחלטת בית-המשפט לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני. **פסיכולוגיה**, 1999, כרך ח', עמ' 34-49.
10. Pardes E., Finzi R. & Sever J., Evaluating the Best Interests of the Child - A Model of Multidisciplinary Teamwork. **Medicine & Law**, 1993, 12, 205-211.
11. זכי מ., מודל להערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית: שיטות וסוגיות. **רפואה ומשפט**, גליון מס' 7, אוקטובר 1992, עמ' 30-33.
12. זכי מ., מחשבות על המסוגלות ההורית. **רפואה ומשפט**, גליון מס' 20, מאי 1999, עמ' 95-97.
13. מלמד א., **המשפחה - ערש או הרס ילדיה**. הוצאת אה, 1999.
14. Clark B.K., Acting in the Best Interest of the Child: Essential Components of a Child Custody Evaluation. **Family Law Quarterly**, 1995, 29(1), 19-38.
15. Heilbrun K., Child Custody Evaluation: Critically Assessing Mental Health Experts and Psychological Tests. **Family Law Quarterly**, 1995, 29(1), 63-78.
16. Keilin W.G. & Bloom L.J., Child Custody Evaluation Practices: A Survey of Experienced Professionals. **Professional Psychology**, 1986, 17, 338-346.
17. Lees-Haley P., Psychodiagnostic Test Usage by Forensic Psychologists. **American Journal of Forensic Psychology**, 1992, 10, 25-30.
18. אורון (אוסטרי) י., טובת-הילד, מסוגלות הורית ושליטת אב בסיכסוכי הורים על משמורת ילדיהם. **רפואה ומשפט**, גליון מס' 24, מאי 2001, עמ' 86-96.
19. Gindes M., Guidelines for Child Custody Evaluation for Psychologists. **Family Law Quarterly**, 1995, 29(1), 39-62.
20. לוי נ. ורומי ש., צוות מומחים רב-מקצועי לבירור השמתם המועדפת של ילדים במשמורת - נחיצות קריטית או מותרות? **שיחות**, כרך יב', חוברת מס' 3, יולי 1998, עמ' 185-193.
21. בן-נתן ש. (עורכת), **זמן שאול - קבלת החלטות לגבי ילדים בסיכון**. הוצאת פראג, תל-אביב, 2000.
22. דולב ט., "יכולת למלא את תפקיד ההורים" התוכן האמפירי של המושג ומדידתו על ידי מומחים בתחום רווחת הילד. **עבודת גמר לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית**, האוניברסיטה העברית, מאי 1990.